TÜRKİYE'DE KIRÂAT İLMİNİN GELİŞİMİ VE TAYYAR ALTIKULAÇ'IN BU ALANDAKİ ÇALIŞMALARI*

THE DEVELOPMENT OF QUR'ANIC RECITATION KNOWLEDGE IN TURKEY AND TAYYAR ALTIKULAC'S WORKS ON THIS AREA

EMRE İPEK

YÜKSEK LİSANS ÖĞRENCİSİ
YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

hafizemreipek@hotmail.com

Öz:
Vahyin nüzûlüyle beraber var olan kıraat asr-ı saadetten bugüne sahih bilgiye dayalı olarak, sağlam kanallarla intikal edip değişik aşamalardan geçerek günümüze kadar ulaşmıştır. Telakki dediğimiz şifahî, resm-i hat dediğimiz kitabî, bir de Arabiyye'ye muvafakat dediğimiz gramatik olarak zabt-u rabt altına almak için İslam âlimleri büyük caba sarf etmişlerdir. Osmanlı; Selçuklulardan devraldığı bu alandaki mirası daha da geliştirmiş, Kur'ân-ı Kerim'e hadim olma hususunda hiçbir çabadan geri kalmamıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Cmhuriyetin bidayetinde bu alandaki çabalar azalmışsa da 19. asrın ortalarından itibaren yeniden hayat bulmuş ve günümüzde gerek pratik alanda gerekse akademik alanda övünülecek bir seviyeye gelinmiştir. Şüphesiz bunda iki paydaş kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı ile İlahiyat Fakütelerinin büyük payı vardır. Ayrıca bu alanda fahri olarak bu ilmi faaliyeti yürüten kişileri unutmamak gerekir.
Bu bağlamda asırlardır Yüce Kur'ân'a hizmeti kendisine şiar edinmiş bir milletin içinde Kur'ân'a ve onun kıraatine hizmet etmiş, eserler kaleme almış ve sonraki nesillere örnek olmuş nadide şahsiyetler olmuştur.. Bu alanda çığır açmış şahsiyetler sonraki nesillere ışık tutmaktadır. 13. Diyanet İşleri Başkanımız Tayyar Altıkulaç'ın da bu zincirin halkalarından biri olduğu kanaatini taşımaktayız.

Anahtar kelimeler: *Kur'ân-ı Kerim, Kırâat, Tayyar ALTIKULAÇ, Diyanet İşleri Başkanlığı, İlahiyat Fakültesi.*

Abstract:
Qiraat, which has come into existence from the beginning of the revelation, has passed through various stages, and reached the present day as built on authentic knowledge from the Asr al-Saadah and through reliable channels; and, Islamic scholars have since put great efforts to ensure that it conforms to the conception, he book, and the Arabic language in grammatical terms. The Ottomans have further enhanced the heritage that they received from the Seljuk and have not failed to put any effort to become servants of the Qur'an. Although efforts undertaken in this field decreased in the late Ottoman Period and upon the proclamation of the republic, we see that they started to increase from the middle of the 19th century, and have today reached a pride-deserving height of development both in practice and in academia. The Presidency of Religious Affairs and faculties of theology have unarguably a great share in this success. Moreover, we should remember all persons and departments that carry out studies honoris cause in this field.
In a nation that regards it a fundamental principle to serve the Holy Qur'an, there have come and passed, for centuries, countlessly many exceptional persons who have served the Qur'an and its qiraat, published works related to them, and set an example for the generations to come. People who have broken new grounds in this field shed light on the way forward for future generations. We are of the opinion that the 13th President of the Presidency of Religious Affairs Tayyar ALTIKULAC is one of the rings of the chain.

Keywords: *Qur'an, Qiraat, Tayyar ALTIKULAC, Presidency of Religious Affairs, Faculty of Theology*

MAKALE TÜRÜ ARTICLE TYPE	GELİŞ TARİHİ RECEIVED	KABUL TARİHİ ACCEPTED	YAYIN TARİHİ PUBLISHED	ORCID NUMARASI ORCID NUMBER
Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi/Unpublished Symposium-Conferance Paper	10.06.2019	20.06.2019	29.06.2019	0000-0002-4159-9553
İNTİHAL/PLAGIARISM		DOI NUMARASI/DOI NUMBER		
Bu makale intihal tarama programıyla taranmıştır. This article has been scanned via a plagiarism sofware.		-		
ATIF/CITE AS				
İpek, Emre. "Türkiye'de Kırâat İlminin Gelişimi ve Tayyar Altıkulaç'ın Bu Alandaki Çalışmaları /The Development of Qur'anic Recitation Knowledge in Turkey and Tayyar Altıkulac's Works on This Area". *ilahiyat* sy. 2 (Haziran/June 2019): 67-78.				

* Bu makale, Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 3 Mayıs 2019 tarihinde düzenlenen; İslami İlimler Öğrenci Sempozyumunda aynı başlıkla sözlü olarak sunulmuş olan bildirinin, geliştirilmiş halidir.

1. TAYYAR ALTIKULAÇ'IN HAYATI

Altıkulaç, 1938 yılında Kastamonu Devrekani İlçesi'nin Belovacık köyü'nde doğmuştur. İlkokulu Devrakani ilçesinde, orta ve yükseköğrenimini İstanbul'da tamamlamıştır. İlkokula başlamadan önce hafızlığa başlamış ve dokuz yaşında hafızlığını tamamlamıştır.[2] İstanbul İmam-Hatip Okulu'nun ilk devresini bitirmesinin akabinde Teşvikiye Camii'nde müezzin olarak başlamıştır.[3] Daha sonra Kadıköy İskele Camii ve Moda Camii'nde imamlık

Yüksek İslam Enstitüsü'nü 1963 yılında bitirmesinin akabinde İstanbul İmam-Hatip Lisesi'nde öğretmenliğe başlamış ve bu vazifesini 1965 yılına kadar sürdürmüştür.[5] 1971 yılına kadar İstanbul ve Kayseri Yüksek İslam Enstitülerinde asistan ve öğretim üyesi olarak çalışmıştır. Bu süre içinde Bağdat Üniversitesi bünyesinde Arap Dili ve Edebiyatı alanında ihtisas yapmıştır. Prof. Muhammed Tanci danışmanlığında yürütmüş olduğu *Ebû Şâme el-Makdîsî ve el-Mürşidü'l-Vecîz* konulu teziyle de 1968 yılında doktorasını tamamlamıştır.[6]

1971-76 yılları arasında Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı,[7] 1976-77 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı Din Eğitimi Genel Müdürlüğü,[8] 1977-78 yılları arasında Talim ve Terbiye Kurulu üyeliği görevlerinde bulunmuş ve 1978 yılında Diyanet İşleri Başkanı olarak atanmıştır.[9]

1986 yılında ise bu vazifesinden emekli olmuştur. Emekliliği sonrasında Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin çalışmalarına katkıda bulunmuştur.[10] Ansiklopedi çalışmalarının yanı sıra da bir müddet Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tefsir dersleri vermiştir.[11]

Türkiye Diyanet Vakfı'nın katkılarıyla kurulmuş olan 29 Mayıs Üniversitesi'nin kuruluş aşamasında yoğun çaba göstermiş ve bu üniversite 2010-2011 akademik yılında faaliyete başlamıştır.[12]

Altıkulaç halen Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) bünyesinde ilmi çalışmalarını yürütmektedir.

2. TÜRKLERİN İSLAMLAŞMA SÜRECİ SONRASI KUR'ÂN FAALİYETLERİ

Kur'ân-ı Kerim'in nüzulüyle birlikte eğitim süreci de başlamıştır. Kur'ân eğitim faaliyetleri İslam'ın ilk yıllarında Mekke'de Erkam b. Ebu'l-Erkam'ın evinde yürütülmeye başlamış,

[2] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 3. Baskı, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 39-45.
[3] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*,115-119.
[4] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*,127.
[5] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 127-128.
[6] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 145-146.
[7] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 185.
[8] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 289.
[9] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 336.
[10] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 1151.
[11] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 943.
[12] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 1189.

Medine'ye hicretin akabinde ise Mahreme b. Nevfel'in evinde ve Mescid-i Nebevi'nin bitişiğindeki Suffe denilen mekanda yapılmıştır. Zaman içerisinde bu faaliyet kurumsallaşmış ve her dönemde Kur'ân kıraatine dair eğitimin yapıldığı mekânlar "Dâru'l-Kurrâ" adıyla anılmıştır.[13]

Türklerin Kur'ân ve kıraat ilmine dair çalışmaları ise tabii olarak İslam ile tanışıp kabul etmeleriyle birlikte başlamıştır. Öyle ki Emeviler devrinde bazı Türk ülkeleri fethedilmiş ve Türkler de böylelikle İslamiyet ile tanışmışlardır. Daha sonra küçük gruplar halinde Müslüman olmuşlardır. Ancak Müslümanlığı kabullenme noktasındaki asıl artış IX. Yüzyıl ortalarından itibaren olmuş X. yüzyılın ilk yarısında ise Türk İslam devletleri tarih sahnesinde görülmüştür. Nitekim İdil (Volga) Bulgar Hanlığı (922), Karahanlılar (945), Gazneliler (963), Selçuklular (1038),Harizmşahlar (1097) ve Memlükler (1517) gibi.[14]

İslami ilimlerin gelişim safahatı açısından Memlükler (1517) dönemi son derece önemlidir. Bu dönemde doğu islam dünyasının haçlı istilasına uğramasından kaynaklı olarak, bu devlete birçok âlim sığınmıştır. Kahire ve Dımaşk ise ilim merkezi hüviyetine bürünmüştür. Yine bünyelerinde zengin kütüphaneleri bulunan cami, tekke ve zaviyelerde de ilmi çalışmalar yürütülmüştür. Bununla beraber İslâmi ilimlere dair faaliyetleri destekleyen devlet adamları tarafından Zengiler ve Eyyûbîler devletlerinden kalan medreselerin yanı sıra yeni medreseler de inşa edilerek, medreseler yaygınlaştırılmıştır. Bu dönemde medreselerin sayısı Dımaşk'ta yüz altmış ve Kâhire'de ise yetmiş beştir. Ayrıca ülkede pek çok Dâru'l-Kur'ân ve Dâru'l-Hadis'ler de bulunmaktaydı.[15]

Memlükler devrinde İbnü'l Cezerî(ö.833/1430), Cerâidi (ö.688/1289), Câ'beri (ö.732/1332) ve Burhaneddin el-Kerekî (ö. 853/1449) gibi isimler kırâat ilminde şöhret bulmuşlardır.[16]

Selçuklular'ın İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra, 1067 yılında Sultan Alparslan tarafından bugünün vakıf üniversitesi modelinde Nizâmiye Medreseleri kurulmuştur. Zengin fakir ayrımı olmaksızın toplumun her kesiminin eğitim görme imkanını bulduğu bu medreselerde; Kur'ân ve Kur'ân ilimleri, tasavvuf, kelam, nahiv, vaaz, şiir ve birçok ilim öğrenilmekteydi.[17]

Osmanlı'lar döneminde ise Kur'ân ve kıraati alanında yapılan çalışmalar daha da artarak yeni fethedilen topraklarda mutlaka bir medrese inşa edilmesi alışkanlığı başlamıştır. Yine bu dönemde de Kur'ân ve kıraati alanında eğitim verilen medreselere Dâru'l-Kurrâ

[13] Yaşar Akaslan, "Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2, (Aralık 2018): 1091.

[14] Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 34.

[15] İsmail Yiğit, "Memlükler", erişim: 31.01.2019, https://islamansiklopedisi.org.tr/memlukler#1.

[16] İsmail Yiğit, "Memlükler", erişim: 31.01.2019, https://islamansiklopedisi.org.tr/memlukler#1.

[17] Türker Göktürk, Nizamiye Medreselerinin Eğitim-Öğretimdeki Rolü, *The Journal of Academic Social Science Studies*, (Eylül 2014), 463-464.

denilmiştir.[18] Bu Dâru'l-Kurrâ'lar; Bursa, Kütahya, Amasya, Manisa, Trabzon ve İstanbul başta olmak üzere,[19] Osmanlı topraklarının tamamına yayılmışlardır.[20]

Burada önemli bir hususu belirtmemiz de yerinde olacaktır. kıraat ilmi Osmanlı topraklarına Mısır üzerinden gelmiş ve iki yer üzerinden Anadolu coğrafyasında yayılmıştır. Bu yerlerden Bursa kıraat-i aşere'ye, İstanbul ise kıraat-i seb'a'ya kaynaklık etmiştir. Daha sonra Edirne'de bu ikisi mezc edilmiştir.[21]

Ayrıca Dönemin padişahı Yıldırım Bayezid'in (ö. 805/1403) davetiyle kıraat ilminin otorite ismi İbnü'l-Cezerî, Mısır'dan Antakya üzerinden Bursa'ya gelmiştir. İbnü'l- Cezerî'nin Anadolu'ya gelişi, bu coğrafyadaki kıraat çalışmalarının kurumsallaşması açısından oldukça önemlidir.[22] Zira Osmanlı topraklarındaki Dâru'l-Kurrâ'nın temeli Bursa Ulu Camii müştemilatı içerisinde inşa edilen bir Dâru'l-Kurrâ ile olmuş, içerisindeki tâlimhane'de Kur'ân ve kıraat öğretimi başlamıştır. Hatta Ankara savaşına (1395/1402) kadar burada devam etmiş ve burada birçok talebe yetiştirip onlara icazet vermiştir.[23]

Osmanlı eğitim sistemindeki ilk yenileşme hareketleri ise Padişah III. Selim tarafından Batı örneğine göre açılan askeri okullarla birlikte başlamış ve tıp alanında açılan okullarla devam etmiştir.[24] Daha sonra II. Mahmut devrinde de tıp alanında daha büyük adımlar atılmıştır.[25]

Eğitim alanlarındaki yapılan bu yenileşme hareketleri sistem içerisinde iki başlılığa sebep olmuştur. Bir tarafta fenni ilimleri ön planda tutan okulların yanı sıra, diğer tarafta dini eğitimi daha çok önemseyen bir eğitim sistemi oluşmuştur. Din alanındaki okulların da yenileşmesi noktasında da teşebbüste bulunulmasına rağmen istenilen sonuç elde edilememiştir.[26]

19. yüzyılın ortalarında ise din eğitimi faaliyetleri tamamen devletin görev alanının dışında kalmış, hatta dini eğitim tamamen hayri bir faaliyet olarak görülmeye başlanmıştır.[27] Bu durum ise Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkana kadar devam etmiştir.[28]

[18] Aydın Kudat, Daru'l-Kur'ân *Medreseleri ve Osmanlı Döneminde Bunlar İçin Kurulan Vakıflar*, *İslam Dünyasında Tevhid-i Düşünce*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 296.

[19] Nebi Bozkurt , "Darulkurra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 543-544.

[20] Bozkurt, "Darulkurra", 8:543-545.

[21] Kudat, *Daru'l-Kur'ân Medreseleri*, 295.

[22] Mehmet Emin Maşalı, Kur'ân Kırâatinde ve Kitabetinde Türkiye'nin Durumu, *Diyanet İşleri Başkanlığı Mushâfları İnceleme ve Kırâat Kurulu Başkanlığı Tecvîd Çalıştayı*, 2015, 1.

[23] Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: İz Yayınları, 1998), 93.

[24] Yahya Akyüz, Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, (Şubat 2011): 12.

[25] Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Osmanlı Medreseleri*, 93.

[26] Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Osmanlı Medreseleri*, 93.

[27] Asım Arı, "Tevhidi Tedrisat ve Laik Eğitim", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/2, (2002): 182.

[28] Ayşe Yanardağ, Osmanlı'dan Cumhuriyete Medreselerin Islahı Tartışmasından Eğitim Birliğine, *TUHED Turkish History Education Journal*, (2016): 527-528.

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının akabinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde birçok alanda yapılan yenilenme hareketleri; eğitim sistemimizde de bir yenilenmeye sebep olmuş, bunda da en önemli unsur Tevhîd-i Tedrisat Kanunu olmuştur.[29]

Bu kanunun yürürlüğe girmesinin akabinde eğitime devam eden 29 Dâru'l-Hilâfe Medreseleri, İmam-Hatip mekteplerini dönüştürülmüş,[30] yıllar içerisinde bu okulların sayısında giderek düşüş olmuş ve 1930 yılına gelindiğinde ise İmam-Hatip mektepleri tamamen kapatılmıştır. 17 Ekim 1951 tarihine gelindiğinde; dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri tarafından ise bu okullar yeniden açılmış,[31] 1973 yılında da İmam-Hatip Lisesi statüsüne getirilerek yükseköğrenim görme hakkı verilmiştir.[32]

Medreselerin kapatılmasının akabinde 1 Nisan 1924 tarihinde Dârulfünûn çatısı altında bir İlahiyat Fakültesi kurulup, Süleymaniye Medresesi'nde eğitime devam eden öğrenciler bu fakülteye geçmiştir. Ancak kurulan bu İlahiyat Fakültesi dokuz yıllık eğitim sürecinin ardından kapatılmış, 1933 senesinde Dârülfünûn ilga edildikten sonra İstanbul Üniversitesi'nde yerini alamamış, Edebiyat Fakültesi'nin Şarkiyat Enstitüsü'ne bağlı İslam Araştırmaları Enstitüsü haline dönüştürülmüştür.[33]

Bundan 16 sene sonra da 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kurulmuştur.[34] Ancak Ankara İlahiyat Fakültesi sadece genel lise mezunlarına eğitim hakkı tanıyor, İmam-Hatip okullarından mezun olanları ise kabul etmiyordu. Ancak bu durum şu sorunu da bereberinde getirmiştir. Bu fakülte ülke genelindeki ilk ve orta dereceli okullarda ve ülkenin çeşitli yerlerinde eğitim veren İmam-Hatip okullarındaki öğretmen ihtiyacını karşılamada yetersiz kalmıştır. Bu sebepten dolayı ise 1959 senesinde orta dereceli ve dengi okullarda din hocası yetiştirilmesi gayesiyle, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü açılmıştır.[35]

3. CUMHURİYET'TEN SONRA KUR'ÂN VE KIRAAT FAALİYETLERİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim modeli, Osmanlı eğitim modelinden çok daha farklı olmuştur. Öyle ki Osmanlı medreselerinin kapatılmasından dolayı en çok Kur'ân ve kıraat eğitim faaliyetleri etkilenmiştir.[36]

[29] Tevhidi Tedrisat Kanunu, Erişim: 26.03.2018, http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf

[30] Mehmet Bulut, "Din Görevlisi Yetiştirme Sorunu ve Diyanet İşleri Başkanlığına Eleman Yetiştiren Kurum Olarak İmam-Hatip Okulları", II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri (23-27 Kasım 1998,). 547.

[31] İmam-Hatip Okulları Kuruluş Yıldönümü, Erişim: 14.10.2018, http://dogm.meb.gov.tr/www/imam-hatip-okullari-kurulus-yil-donumu/icerik/570.

[32] Milli Eğitim Temel Kanunu, (http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf), Md.32, Erişim: 14.10.2018

[33] Salih Zeki Zengin; Tevhid-i Tedrisat Kanunu' nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", *Dini Araştırmalar*, (Mayıs 2002):104.

[34] Mustafa Turan, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Tevhidi Tedrisat", *Türk Yurdu Dergisi*, (Ağustos 2011) :196.

[35] Eyüp Şimşek, "Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1946-1960), *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (2013): 405.

[36] "Maarif Vekaleti kuruluş kadroları hakkındaki 4926 sayılı Kanuna bağlı cetvellere (Yüksek islâm enstitüleri) için kadro eklenmesine dair Kanun", Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı, Erişim: 15.10.2018, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc041/kanuntbmmc041/kanuntbmmc041073444.pdf.

3 Mart 1924 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasıyla dini alandaki tüm faaliyetler resmileştirilmiş ve devlet bu tür faaliyetleri üstenmiştir. Hal böyle olunca dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi'nin gayretiyle mevcut Dâru'l-Kurrâ'lar, Başkanlık bünyesinde Kur'ân kursları olarak eğitime devam etmişlerdir. Bu durum Kur'ân ve kıraat faaliyetlerini sekteye uğratmamış gibi görünüyor olsa da gerçek bu olmayıp, 1924-1950 yılları arası Kur'ân ve Kırâat faaliyetleri açısından oldukça sancılı geçen yıllar olmuştur.[37]

Bundan kaynaklı olarak da asırlar boyu Anadolu coğrafyasında devam eden aşere-i takrîb tayyibe ilmi ülkemizde unutulacak hale gelmiştir. İlk aşere-i takrib kursu 1968 yılında Mehmet Rüştü Aşıkkutlu tarafından açılmış; Diyanet İşleri Başkanlığı personeli görevlendirme usulüyle bu ilmi tahsil etmek üzere, Trabzon'un Of ilçesine bağlı Çifaruksa/Uğurlu'ya gönderilmiştir. Dört ay gibi kısa bir sürede tamamlanan bu kursta yetişenlerden 11 kurra ise, Başkanlığın görevlendirmesiyle Türkiye'nin 11 farklı yerinde aşere-i takrib kursu açmışlardır.[38]

Dönemin Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Dr. Tayyar Altıkulaç'ın gayretleriyle; Türkiye'de aşere-i takrîb tayyibe ilmini fahri olarak okutan Mehmet Rüştü Aşıkkutlu ve Abdurrahman Gürses hocaefendiler ile bu ilmi faaliyeti resmileştirmiş ve 1974 yılında Ankara'da Aşere-Takrîb İhtisas Kursu açılmıştır.[39] Akabinde yine Altıkulaç'ın gayretiyle; vaiz ve müftü statüsünde din görevlisi yetiştirmek amacıyla, 1976 yılında İstanbul Haseki Eğitim Merkezi açılmıştır.[40]

Altıkulaç'ın Başkan Yardımcılığı döneminde açılan bir diğer kursta mevcut din görevlilerinin mesleki yeterlik seviyelerinin yükseltilmesi amacıyla açılan hizmet içi eğitim kursudur. Bu sebeple de Bolu Eğitim Merkezi açılmıştır.[41]

Daha sonra Saray Hâfızı olarak bilinen ve İstanbul tavrı Kur'ân tilaveti edenlerin son temsilcilerinden Ali Üsküdarlı'nın sesinden hatm-i şerif kaydedilmiş ancak bu kayıtlar iyi muhafaza edilmeyişinden dolayı kaybedilmiştir.[42]

Hâfızlık eğitimi diploma verilebilecek resmi bir statüye sokulmuş ve ilk kez 01.07.1975 tarihinde hâfızlık tespit sınavı yapılmıştır.[43] 1978 yılında ise Altıkulaç'ın kendi sesinden hatm-i şerif kaydedilmiştir.[44]

4. AKADEMİK ALANDA KUR'ÂN VE KIRAAT FAALİYETLERİ

[37] Hüseyin Kara, Tek Parti Dönemi Din Politikası (1923-1946), *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, (2017):127.

[38] Akaslan, "Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi", 1091.

[39] Ramazan Pakdil, Bir Kur'ân Çınarı Göçtü, *Altınoluk Dergisi*, (Eylül 1999): 44.

[40] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 224.

[41] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 210.

[42] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 215.

[43] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 253.

[44] Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, 383.

Günümüz ise kıraat ilminin bilimsel bir metodla ele alındığı bir dönemdir. Artık kıraat ilmi akademik açıdan ele alınmaya başlanmıştır. Cumhuriyet öncesinde Dâru'l-Kurrâ'ların bünyesinde akademik olarak yürütülmekte iken, Cumhuriyet döneminde ilahiyat Fakültelerinde tefsir anabilim dalı bünyesinde yer almış, bu da tefsir ilminin gölgesinde kaldığından kıraatin itibar kaybetmesine neden olmuştur. Bundan dolayı da kıraat alanına dair çalışmalar gecikmiştir.[45]

Cumhuriyetin bidayetinde önceleri sadece tefsir tarihiyle alakalı çalışmalarda bulunulmuş, ilk olarak Bergamalı Cevdet Bey'in tefsir tarihi eseriyle başlayan bu süreç, İsmail Cerrahoğlu'nun tefsir tarihiyle devam etmiştir. Ancak Kur'ân tarihi ve kıraatle ilgili eserler kaleme alınmamıştır.[46] Bu da oryantalistler için bir fırsat olmuş ve bu alana dair pek çok çalışma yapmalarına sebep olmuştur.[47] Bundan dolayı batı ile yakın akademik ilişkilerin kurulmasına ve kırâat alanının dinamizm kazanmasına, ayrıca bu alanla alakalı pek çok eserin neşredilip kırâat ilminin temel kavramları (Hâfız, Kurrâ, Ravi) taşınmasına vesile olmuştur. Kıraate ilişkin araştırmalar teknik ve tarihi, şahıs ve eser merkezli olarak yürütülmüştür.[48]

İlk teknik ve tarihi merkezli çalışma İsmail Karaçam tarafından yapılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzulü ve Kıraati (1984) isimli bu eserinde kıraat tarihi ve yedi harf meselesine değinmiştir. Şahıs ve eser merkezli çalışmalardan en önemlisi ise Tayyar Altıkulaç tarafından yapılmış olup aynı zamanda Altıkulaç'ın doktora tezi de olan *Ebû Şâme el-Makdîsî ve el-Mürşidü'l-Vecîz*(1968) isimli eserdir. Altıkulaç eserde müellifin biyografisiyle birlikte bu eserin tahkikli neşrini yapmıştır. 1995 yılında ise yine Altıkulaç tarafından Zehebî'nin *Mâ'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakât ve'l-A'sâr* (1995) isimli eserini dört cilt tahkikli neşri yapılmıştır.[49]

İlahiyat Fakültelerinde ise uzun yıllar Tefsir Anabilim Dalı içerisinde yürütülen Kur'ân-ı Kerîm'in okutulmasına dair faaliyetler ve dersler, Tefsir Anabilim Dalı öğretim üyeleri tarafından yürütülüyorken, son zamanlarda İlahiyat ve İslami İlimler Fakülteleri bünyesinde açılan Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı'na intikal etmiştir. Artık usulünce Kur'ân okumanın teorik ve pratiği, ayrıca okuyuş farklılıkların tanıtımı ve ezber pratiğine dair tüm faaliyetler, bu Anabilim Dalında yürütülmektedir.

5. TAYYAR ALTIKULAÇ'IN AKADEMİK ALANDAKİ KUR'ÂN VE KIRAAT ÇALIŞMALARI

Altıkulaç'ın yukarıda değinmiş olduğumuz mezkur eserlerinin akabinde, yapmış olduğu tüm çalışmalar dünya üzerindeki kadim Mushaflar üzerine olmuştur. İlk olarak 2007 yılında *Hz. Osman'a İzafe Edilen Mushâf-ı Şerif (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)* neşredilmiştir. Yazı ve imlasına dayanarak yapılan incelemeye göre bu mushafın Emeviler döneminde yazılmış

[45] Dağ Mehmet, "Kırâat İlminin Akademik Serencamı- Araştırma Mantığı ve Biçimi Üzerine", *Ekev Akademi Dergisi*, (Yaz 2013): 56/317-318.

[46] Abdulhamit Birışık, "Kitabiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002): 26:91.

[47] Bilal Gökkır, Modern Dönemde Kur'ân Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'ân'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, (2012): 10.

[48] Dağ, "Kırâat İlminin Akademik Serencamı", 318-319.

[49] Dağ, "Kıraat İlminin Akademik Serencamı", 321.

olma ihtimali daha kuvvetlidir. Böylelikle imam mushaf olmadığı ve Hz. Osman'ın şehit olduğu esnada okuduğu mushaf olmadığı sonucu da ortaya çıkmıştır.[50]

2007 yılında neşredilen kadim mushaflardan ikincisi ise *Hz. Osman'a Nisbet Edilen TİEM (Türk ve İslam Eserleri Müzesi) Mushafı*'dır. Bu mushaf hakkında Topkapı Mushafı kadar detaylı bilgi bulunmamakla beraber yaklaşık %96,4'lük kısmının günümüze ulaştığı bilinmektedir.. Mushafta ciddi bir imla disiplininin olması dikkatli bir katip tarafından kaleme alındığını ortaya koymasının yanı sıra içerisinde barındırdığı tahmis ve ta'şir işaretleri Hz. Osman döneminde yazılmadığını ortaya koymaktadır. Zira Hz. Osman döneminde yazılan mushaflardan hiçbirisinde bu işaretler mevcut değildir. İmam Mushaf yahut Hz. Osman'ın çeşitli merkezlere gönderdiği mushaflardan birisi değildir. Ancak kıraatiyle alakalı yapılan tahlilde Hz. Osman'ın Basra'ya gönderdiği mushaftan istinsah edilmiş olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.[51]

Daha sonra *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushâf-ı Şerif Kâhire (El-Meşhedü'l-Hüseyni) Mushâfı* 2009 yılında neşredilmiştir. Diğer Mushaflarda olduğu gibi bu mushafın da içinde yer alan tahmis ve ta'şir işaretleri Hz. Osman'ın mushaflarından birisi olmadığını ortaya koymaktadır. Gerek ilk yazımda yahut müteahhir katipten kaynaklı sehivler bulunan bu mushafta eksik varaklar bulunmaktadır. Bu varaklardan bazıları sonradan ilave edilmiştir. Mushafta bazı yerler okunamayacak haldedir. Mushafın farklı Mushaflarla karşılaştırması yapıldığında ise Kufe kurrasının okuyuşuyla benzerlik gösterdiği ortaya çıkmıştır.[52]

2011 yılında *Hz. Ali'ye Nisbet Edilen San'â Mushâfı* neşredilmiştir. Yaklaşık %14'ü eksik olan bu mushaf, Hz. Osman döneminde kaleme alınıp Medine'de alıkonan Mushaflarla uyum göstermektedir. Bu da Medine Mushafı'ndan yahut ondan istinsah edilmiş bir başka mushaftan istinsah edildiğini ortaya koymaktadır. Bu mushafın da Hicri II. asırda kaleme alınmış olduğu ihtimali kuvvetlidir.[53]

2014 yılında *Kâhire İslam Sanatları Müzesi Nüshası* neşredilmiş ve bu mushafın da yaklaşık %15'nin zayi olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. İmla kurallarına vakıf ciddi bir katip tarafından kaleme alınan bu mushafın Hicri I. asırda kaleme alındığı, bununla beraber mushafta tashih edilmiş yerler olduğu da tespit edilmiştir. Ancak genel metin tahlili ve kelime yapısı noktasında yapılan incelemede ise mushafın hangi coğrafyada yazıldığı noktasında bir görüş belirtilememektedir.[54]

2016 yılında *Paris (Biblioethêque Nationale) Nüshası* neşredilmiştir. Yaklaşık 70 varak olarak günümüze ulaşan bu mushaf, Kur'an-ı Kerim'in yaklaşık %30'unu ihtiva etmektedir. Bu mushafın ilk neşrini yapan François Déroche olup, La transmission ecrite du Coran dans les

[50] Tayyar Altıkulaç, *Hz. Osman'a İzafe Edilen Mushâf-ı Şerif (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)*, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi), İstanbul, 2007, 73-81.

[51] Tayyar Altıkulaç, *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushâf-ı Şerif (Türk ve İslam Eserleri Müzesi Nüshası)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, 99-107.

[52] Tayyar Altıkulaç, *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Kâhire (El-Meşhedü'l-Hüseyni) Mushâfı*, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi), İstanbul, 2009, 116-123.

[53] Tayyar Altıkulaç, *Hz. Ali'ye Nisbet Edilen Mushâf-ı Şerif (San'a Nüshası)*, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) İstanbul, 2011, 143-149.

[54] Tayyar Altıkulaç, *Mushaf-ı Şerif (Kâhire İslam Sanatları Müzesi Nüshası)*, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) İstanbul, 2014, 29-37.

debuts de l'islam (Leiden 2009) adlı kitabında, mushafın aslında 98 varak olduğunu ifade etmiştir. Buna göre 98 varaktan 70'i Paris Biblioethêque Nationale'de, 26'sı St.Petersburg'da, diğer iki varaktan birisi Vatikan Kütüphanesi'nde, diğeri ise Londra'da N.D. Khalili İslam Sanatı Koleksiyonu'ndadır. Mushafın Emeviler döneminin sonunda Şam'da istinsah edildiği düşünültektedir. Diğer Mushaflarda olduğu gibi bu mushafta da tashih edilen yerler bulunmaktadır.[55]

2016 yılında neşredilen kadim mushaflardan bir diğeri de *Mushâf-ı Şerif (Tübingen Nüshası)*'dır. Yaklaşık %25'i günümüze ulaşmıştır. Hicri I. asırda yazılmış olup, Hz. Osman'ın Şam'a göndermiş olduğu mushaftan çoğaltıldığı tahmin edilmektedir. Medine ve Şam Mushaflarının imla özelliklerini yansıtmaktadır. Mushafta katip sehivleri bulunmaktadır. Mushaf Şam kıraatiyle uyum göstermektedir.[56]

Son olarak 2017 yılında ise *Mushâf-ı Şerif (Londra, British Library Nüshası)* neşredilmiştir. Muhammed Hamidullah bu mushaf hakkında Hz. Osman'ın Mushaflarından birisi olup günümüze ulaşan en eski üç mushaftan birisi olduğunu ileri sürse de Altıkulaç onun bu tezini çürütmüştür. Zira Altıkulaç bu mushafın; Hz. Osman'ın mushaflarından birisi olmadığını ve Hicri I. asrın ikinci yarısında yazılmış olabileceğini belirtmiştir. Mushaf Şam bölgesinin kıraatiyle uyum halindedir. Mushafta tashih edilmiş ve edilmemiş hatip sehivleri bulunmaktadır. Ayrıca imla disiplininden uzak olmakla beraber dikkatli bir katip tarafından kaleme alınmış olduğu da bir gerçektir.[57]

Altıkulaç neşretmiş olduğu bu mushafların; imla özellikleri ve hangi bölgenin kıraatiyle uyum gösterdiği noktasında inceleyerek, hangi dönemde yazılmış olduklarını ve nispet edildikleri sahabelerin mushafları olup olmadıkları noktasında incelemesini yapmıştır. İncelediği bu Mushafların maalesef hiçbirisinin de nispet edildikleri sahabelere ait olmadığını ve de imam mushaf olmadığını kanıtlamıştır. Ancak Hz. Osman'ın bölgelere göndermiş olduğu mushaflardan beslenerek istinsah edilmiş oldukları bir gerçek olup, günümüz mushafları ile uyum göstermeleri açısından ise Kur'ân'ın mevsukiyeti (güvenilirliği) için birer delil hükmündedirler.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerim ve kıraatinin eğitim süreci vahiyle birlikte başlamış ve kesintiye uğramaksızın günümüze kadar devam etmiştir. Türklerin de Müslümanlıkla tanışıp kabullenmeleriyle birlikte tarih sahnesinde yerlerini alan Türk-İslam devletleri de, Kur'ân eğitim sürecine katkıda bulunmuşlardır.

Osmanlı döneminde ise Kur'an ve kıraat öğretimi devlet kanalıyla İhtisas Medreselerinin Daru'l-Kurrâ bölümlerinde yürütülmüştür. 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle beraber Darulkurrâ'lar da medrese statüsünde görülmüş

[55] Tayyar Altıkulaç, *Mushâf-ı Şerif (Biblioethêque Nationale, Paris)*, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) İstanbul, 2015, 16-22.

[56] Tayyar Altıkulaç, Altıkulaç Tayyar, *Mushâf-ı Şerif (Tübingen Nüshası)*, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) İstanbul, 2016, 41-44.

[57] Tayyar Altıkulaç, *Mushâf-ı Şerif (Londra, British Library Nüshası)*, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) İstanbul, 2017, 22-30.

ve kapatılmaya çalışılmıştır. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin gayretleriyle Daru'l-Kurrâ'lar, Diyanet bünyesinde Kur'an Kurslarına dönüştürülmüştür.

Ancak (1924-1946) yılları arası Kur'an öğretimi açısından oldukça sancılı geçmiştir. Bundan dolayı da kıraat ilmi çoğunlukla fahri olarak yürütülmeye çalışılmıştır.

Tayyar Altıkulaç'ın Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı ve Başkanlığı döneminde Kur'an ve kıraatine dair resmi olarak birçok çalışmaları olmuştur. Öyle ki Altıkulaç'ın ilk çalışması mihrap hizmeti veren din görevlilerinin mesleki yeterliliklerin artırılması amacıyla gerçekleştirilen Hizmet İçi Eğitim Kursları'nın açılmasıdır. Bu çalışma ile din görevlilerinin mesleki yeterlik seviyelerinin yükseltilmesi amaçlanmıştır. Aynı zamanda merhum Ali Üsküdarlı'nın Kur'ân tilavetinin kaydettirmesi de bu alanda yapılan önemli bir çalışmadır.

Açmış olduğu Aşere ve Takrip Programı çalışmasıyla da ülkemizde unutulma noktasına gelmiş bu ilme sahip çıkarak Mehmet Rüştü Aşıkkutlu'dan Mısır Tariki'nin, Abdurrahman Gürses'ten de İstanbul Tariki'nin öğrenilmesine vesile olmuştur. Hafızları belgelendirerek o döneme kadar gündeme gelmemiş bir çalışmayı gerçekleştirmiş ve hafızlık çalışmaları da resmi hüviyetine kavuşmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde ise kendi sesini banda aldırarak Kur'an-ı Kerim'i baştan sona tilavet etmiş ve Türkiye'de ilk hatim kaydını hayata geçirmiştir.

Akademik alanda ise demirbaş sayılabilecek nitelikte birçok esere imza atan Altıkulaç'ın yapmış olduğu tüm bu çalışmalarına dikkat çekilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Akaslan, Yaşar. "Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2, (Aralık 2018): 1091.

Akyüz, Yahya. "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler". *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, (Şubat 2011): 12.

Altıkulaç, Tayyar. *Mushâf-ı Şerif (Biblioethêque Nationale, Paris)*. İstanbul, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) , 2015.

Altıkulaç, Tayyar. *Mushâf-ı Şerif (Londra, British Library Nüshası)*. İstanbul, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) , 2017.

Altıkulaç, Tayyar. *Hz. Ali'ye Nisbet Edilen Mushâf-ı Şerif (San'a Nüshası)*. İstanbul, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) , 2011.

Altıkulaç, Tayyar. *Hz. Osman'a İzafe Edilen Mushâf-ı Şerif (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)*. İstanbul, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi), 2007.

Altıkulaç, Tayyar. *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Kâhire (El-Meşhedü'l-Hüseyni) Mushâfı*. İstanbul, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi), 2009.

Altıkulaç, Tayyar. *Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushâf-ı Şerif (Türk ve İslam Eserleri Müzesi Nüshası)*. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2007.

Altıkulaç, Tayyar. *Mushaf-ı Şerif (Kâhire İslam Sanatları Müzesi Nüshası)*. İstanbul, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) , 2014.

Altıkulaç, Tayyar. *Mushâf-ı Şerif (Tübingen Nüshası)*. İstanbul, IRCICA (İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) , 2016.

Altıkulaç, Tayyar. *Zorlukları Aşarken*. 3. Baskı, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

Arı, Asım. "Tevhidi Tedrisat ve Laik Eğitim". *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2/1, (2002):182.

Birışık, Abdulhamit. "Kitabiyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 91. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Bozkurt, Nebi. "Darulkurra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 543-544. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Bulut, Mehmet. "Din Görevlisi Yetiştirme Sorunu ve Diyanet İşleri Başkanlığına Eleman Yetiştiren Kurum Olarak İmam-Hatip Okulları". (II. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri), (23-27 Kasım 1998): 547.

Gökkır, Bilal. "Modern Dönemde Kur'ân Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'ân'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, (2012): 10.

Göktürk, Türker. "Nizamiye Medreselerinin Eğitim-Öğretimdeki Rolü". *The Journal of Academic Social Science Studies*, (Eylül 2014): 463-464.

Hızlı, Mefail. *Osmanlı Klasik Döneminde Osmanlı Medreseleri*. İstanbul, İz Yayınları, 1998.

İmam-Hatip Okulları Kuruluş Yıldönümü, Erişim: 14.10.2018, http://dogm.meb.gov.tr/www/imam-hatip-okullari-kurulus-yil-donumu/icerik/570.

Kanunlar Mevzuat Bilgi Sistemi, "Milli Eğitim Temel Kanunu Madde 32", Erişim: 14.10.2018, http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf.

Kanunlar Mevzuat Bilgi Sistemi, "Tevhidi Tedrisat Kanunu", Erişim: 26.03.2018, http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf.

Kara, Hüseyin. "Tek Parti Dönemi Din Politikası (1923-1946)". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, (2017): 127.

Kudat, Aydın. "Daru'l-Kur'ân Medreseleri ve Osmanlı Döneminde Bunlar İçin Kurulan Vakıflar". *İslam Dünyasında Tevhid-i Düşünce*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, (2018): 296.

Maşalı, Mehmet Emin. "Kur'ân Kırâatinde ve Kitabetinde Türkiye'nin Durumu". *Diyanet İşleri Başkanlığı Mushâfları İnceleme ve Kırâat Kurulu Başkanlığı Tecvîd Çalıştayı*. (2015): 1.

Nesimi, Yazıcı. *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.

Pakdil, Ramazan. *Bir Kur'ân Çınarı Göçtü*. *Altınoluk Dergisi*, (Eylül 1999): 44.

Şimşek, Eyüp. "Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1946-1960)". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2013): 405.

TDV İslam Ansiklopedisi, "Memlükler", erişim: 31.01.2019, https://islamansiklopedisi.org.tr/memlukler#1.

Turan, Mustafa. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Tevhidi Tedrisat". *Türk Yurdu Dergisi*, (Ağustos 2011): 196.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı, "Maarif Vekaleti kuruluş kadroları hakkındaki 4926 sayılı Kanuna bağlı cetvellere (Yüksek islâm enstitüleri) için kadro eklenmesine dair Kanun", Erişim: 15.10.2018, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc041/kanuntbmmc041/kanuntbmmc04107344.pdf.

Yanardağ, Ayşe. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Medreselerin Islahı Tartışmasından Eğitim Birliğine". *(TUHED) Turkish History Education Journal)*, (2016): 527-528.

Zengin, Salih Zeki. "Tevhid-i Tedrisat Kanunu' nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi". *Dini Araştırmalar*, (Mayıs 2002): 104.